

ЛЕБЕДЕНКО О.М.
(м. Ізмаїл)

ТЕРОРИЗМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Після подій вересня 2001 року слова «терор», «міжнародний тероризм» отримали нове життя і стали доволі популярними у світі. «Зруйнування нью-йоркських близнюків окреслило той головний вектор світового розвитку, який потужно формується після 1991 р. (після розпаду СРСР і припинення «холодної війни» – автор) і пов'язаний з тероризмом.»¹ Щоб зрозуміти суть цього вектора, треба звернутися до фактичного матеріалу з питань терору і тероризму, яким значну увагу приділяє історична наука, проаналізувати ці питання, в тому числі, на ґрунті української історії початку ХХ ст.

Наукова література, що займається дослідженнями в нашій країні масового терору і насилля, багатопланова. Перш за все слід зазначити колективне видання Інституту історії України «Політичний терор і тероризм в Україні» (відповідальний редактор Смолій В.А.), роботи Плехова В.Н. «Терор. Политика осмысления артефакта Земной цивилизации. (Опыт историософского исследования)», Волковинского В.М. «Махно и его крах», Верестюка В.Ф. «Махновщина: селянський, повстанський рух на Україні (1918–1921)», праці Чайковського А.С., Щербака М.Г. «За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ІХ – початку ХХ ст.)», Ярмиша О.Н. «Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.» та багато інших. У той же час слід зазначити, що згадані роботи не висвітлюють всіх питань, пов'язаних із практичною діяльністю різного роду терористичних організацій на початку минулого століття. Саме діяльності чисельних анархістських груп і організацій, що голосно заявили про себе в роки першої демократичної революції у підросійській Україні і були потенційними терористами, оскільки вбачали в терорі найефективніший засіб боротьби із самодержавством, присвячена дана стаття.

Бурхливий розвиток капіталізму в кінці ХІХ – початку ХХ ст. приводить до пауперизації робітників, селян, дрібної буржуазії. Це в свою чергу породжує їх протест проти існуючого ладу, штовхає на боротьбу проти нього і тим самим об'єктивно зближує ці соціальні категорії населення з анархізмом. Про це свідчить таємний циркуляр, який в кінці 1906 р. департамент поліції розіслав начальникам жандармських управлінь, охоронних відділень та розшукувальних пунктів, в якому зокрема наголошувалося, що в робітничому середовищі намічається значне захоплення анархізмом. «Не довіряючи більше соціалістичним комітетам, котрі на думку робітників стримують їх діяльність і настроєні дуже мирно, останні переходять на сторону анархістів, бойове вчення яких відповідає їхньому збуджувальному духу»².

Першим центром анархістської пропаганди й терористичної діяльності стає м. Ніжин Чернігівської губернії. На наш погляд, поява тут анархістів у серпні 1903 р. безпосередньо пов'язана із відомим теоретиком анархізму П.Кропоткіним та створеною ним лондонською групою «Хліб і Воля». Саме за кордоном анархізм виникає як теорія, як система поглядів і в адаптованому вигляді почав поширюватися в Російській імперії. Складовою частиною анархістського вчення стає терор.

Ще один із теоретиків анархізму М.Бакунін схвалював знищення «шкідливих» політичних осіб, вбачаючи в цьому шлях до знищення держави, заснованої на насильстві. Індивідуальний терор він вважав сходиною, яка повинна привести до колективного народного терору.

Представники перших анархістських груп, що виникли на теренах підросійської України, сприйняли цю тезу ідеолога анархізму як заклик до дії. Вони стверджували, що терор і терористичні акти, як засіб захисту пригнічених від гнобителів, існували на всіх стадіях розвитку суспільства, а характер і форми цього насильства змінювалися разом з його еволюцією. Анархічний терор на їх думку повинен носити антибуржуазний і антидержавний характер³.

Перший терористичний акт ніжинськими анархістами було здійснено влітку 1905 р. проти поліцейського пристава. Через кілька тижнів відбувся ще один терористичний акт, який закінчився невдало, і було вбито одного із анархістів. У відповідь, останні, у вересні 1905 р. висадили у повітря поліцейську дільницю⁴.

Невдовзі серед ніжинських анархістів було здійснено арешти, які в кінці 1905 р. призвели до припинення терористичних актів у місті.

Наступна анархістська група виникає в Житомирі. Як і ніжинська, вона була нечисельною, запам'яталася в основному нападами на фабрикантів і захопленням коштів. Спроба підірвати поліцейську дільницю у кінці 1905 р. була невдалою і закінчилася арештом 15 бойовиків⁵. Після цього діяльність анархістів пішла на спад.

Загострення соціальних і національних протиріч в країні, невдоволення робітників і селян, їх розчарування у діяльності політичних партій, а також зовнішня ефективна діяльність анархістів сприяли розповсюдженню ідей цієї течії у верствах українського суспільства і залучали до їх рядів значну кількість прибічників.

Новий, найбільш активний період в історії анархістського руху починається в 1905 році й продовжується до кінця 1908 р. У цей час виникають групи різних напрямів у Миколаєві, Херсоні, Харкові, Бердичеві, Києві та в інших містах. Особливо широкого розмаху ця течія набуває в районах так званої єврейської осілості. Саме в цей час Одеса і Катеринослав стають найбільшими центрами анархізму в Російській імперії.

Поряд із поширенням анархізму починається процес його диференціації, що привів до утворення трьох основних напрямків: анархо-комуністів, анархо-синдикалістів і анархо-індивідуалістів. Але незважаючи на різницю у тактичних поглядах щодо побудови бездержавного суспільства, головним засобом досягнення цієї мети вони обирають терор і загальний страйк; причому терор, починаючи з 1905 р., поступово зайняв чільне місце в тактичній діяльності анархістських груп і організацій (винятком були анархісти-індивідуалісти, які в основному займалися літературно-пропагандистською діяльністю). Наприклад, лише в Катеринославі влітку 1906 р. було здійснено 10 нападів на городових, вбито і поранено 10 провокаторів, здійснено 9 спроб вбивства представників державної влади⁶. В Одесі анархістські бойовики намагалися здійснити вбивство командувача Одеським військовим округом генерала О.Кульбарса і знищити Одеський військовий окружний суд⁷.

Обґрунтовуючи застосування терористичних актів, анархістські лідери розглядали їх як засіб залякування влади, засіб дезорганізації уряду, йому (терору – автор) надавалася й ексцитаційна роль, тобто збуджувальна, приваблююча увага народних мас. Наприклад, керівник одеської «Бойової інтернаціональної групи

анархістів-комуністів» Сергій Борисов прилюдно, через анархістські засоби масової інформації пропонував послуги групи для організації економічних і терористичних актів. Здійснивши напад на одно із поштових відділень Катеринославської губернії, анархісти захопили 60 тис. карбованців, які використали для закупівлі зброї і боєприпасів, а також друкування анархістської нелегальної літератури. Почалася підготовка замаху на Київського генерал-губернатора Сухомлинова. Враховуючи надзвичайну небезпеку групи, департамент поліції впроваджує в групу свого агента. Під час арешту було затримано біля 30 осіб, захоплено зброю, необхідні компоненти для виготовлення бомб. Через кілька днів було затримано транспорт зі зброєю в м. Хотін. Відбулися чисельні арешти не лише в Одесі, а й в Харкові, Запоріжжі і навіть у Москві. Всього, через провокацію було затримано 58 чоловік. Ідейний керівник групи С.Борисов був засуджений до страти, інші – до різних термінів ув'язнення⁸.

Ставши масовим, анархістський терор стає повністю некерованим, лави груп і організацій поповнюються не лише ідейні анархісти, а й декласовані елементи, різного роду шукачі пригод, звичайні бандити, що із задоволенням займалися експропріаціями. Прикладом цього може бути діяльність організованої на початку 1906 р. в Одесі групи «Чорні ворони» на чолі із Д.Вехом. Оголосивши себе анархістами, члени групи приступили до проведення терористичних актів і експропріацій. На початку лютого вони намагалися вилучити гроші з одного із одеських купців і хазяїна хлібної лавки. Коли останній відмовився, в будинок кинули саморобну бомбу, поранивши при цьому трьох осіб. 25 лютого один із багатих домовласників Шляпко отримав листа з вимогою виділити значні кошти анархістській організації. Під час передачі грошей поліція затримала 11 терористів, троє із яких були неповнолітніми. Анархісти, що залишилися на волі, 1 березня здійснили напад на лавку одного із купців, а через два тижні був пограбований торгівельний будинок в Одесі. Поліції вдалося затримати нападників і знищити «чорних воронів». Керівник групи Д.Вех подався до Сімферополя, де також був арештований під час чергової експропріації⁹.

Спроби ідеологів анархізму відмежуватися в очах громадської думки від подібних актів були невдалими. Питання про експропріації неодноразово заслуховувалися на з'їздах, конференціях анархістських груп і організацій. Так, журнал «Буревісник» надрукував заяву анархо-комуністичних груп, в котрій підкреслювалося, що вони визнають: 1) експропріації у великих буржуа і держави; 2) що ці експропріації здійснюються для потреб революції, при чому у формі збройних нападів¹⁰. Однак подібні заяви ніяк не впливали на діяльність автономних анархістських груп.

Прикладом може бути діяльність анархо-синдикалістської групи в Одесі, головним ідеологом котрої був Я.Новомирський. Вони взяли активну участь у страйковій торгівельних моряків чорноморського флоту. Швидкі та ефективні дії анархістів прибавили до групи Новомирського чимало прихильників. Під її тиском були підірвані два пароплави, здійснені напади на керівництво порту експропрійовано 15 тис крб. і вбито касира одного із портових підприємств. Однак судовласникам вдалося страйк приборкали, а владі – заарештувати багато бойовиків. Тоді група почала поповнюватися за рахунок професійних грабіжників і нальотчиків. У вересні 1907 р. анархісти здійснили напад на кур'єрський поїзд, що перебував на станції «Одеса-Застава». Під час перестрілки із охороною спалахнув горючий матеріал, що знаходився у вагоні, і всі гроші, які сподівалися захопити анархісти, згоріли. Через деякий час були

здійснені збройні напади на дачний поїзд, фабрику «Московська артіль» і захоплені значні кошти.

Остання велика експропріація одеських анархо-синдикалістів припадає на листопад цього ж року. Вони напали на банк в Ростові. Після цього «грошова розпушта», висловлюючись мовою анархістського кореспондента «Альманаха» М.Знаменського, остаточно приводить до ліквідації анархо-синдикалістів в Одесі¹¹.

Під час проведення терористичних актів, експропріацій було чимало випадків, коли анархісти блокувалися із представниками інших радикальних партій і організацій. Наприклад, якщо звернутися до «Мотивованого заключення», що було підготовлено поліцією харківському генерал-губернатору в березні 1907 р., то там, зокрема, підкреслювалося, що під час розгрому бойовиків були затримані есери-максималісти і соціал-демократи, що підтримували зв'язки із анархістами. Було вбито 6 чоловік, в тому числі 3 поліцейських, 2 поранених. Серед вбитих – два матроси з броненосця «Потьомкін». Наслідком цієї поліцейської операції стали чисельні арешти анархістських і есерівських бойовиків в Курську, Москві, Гомелі¹².

Одним із атрибутів діяльності царської таємної поліції у боротьбі із радикально налаштованими членами політичних партій стає провокація. Її методика полягала в тому, щоб затримати «злочинця» під час, або напередодні здійснення «злочину», знайти під час обшуку бомби, вибухівку, зброю чи нелегальну літературу, а потім використовувати затриманого для знищення нелегальних груп та організацій і просто для залякування обивателів.

Прикладом такої діяльності варти може бути лист жандармського офіцера Леонтєва сенатору М.Шульгину щодо розслідування діяльності анархіста й одночасно агента місцевої авртіохранки Дмитра Богрова (агент Аленський). Із листа ми бачимо, що 12 квітня 1907 р. завдяки інформації, отриманої від «агента Аленського», поліція заарештувала 3 анархістів, затримано нелегальну літературу. На наступний день у в'язницю було кинуте 13 анархістських бойовиків, при арешті знайдено зброю, набої, а наступного дня заарештовано Іуду Гросмана-Рощина – керівника київської групи анархістів-комуністів. 20 квітня поліції вдалося затримати 7 анархістів, що пограбували лавку на Подолі, знайдено вибухівку, зброю, набої. У середині червня київські анархісти планували здійснити напад на один із банків міста, але 15 червня завдяки інформації агента «Аленського» 9 бойовиків було затримано. 15–17 грудня відбулися арешти членів «Київської групи анархо-комуністів» у зв'язку із вибухом бомби в готелі «Догмара». Затримано 13 чоловік, знайдено вибухівку. У кінці лютого 1908 р. провокаторський досвід Богрова дав можливість ліквідувати в Києві групу анархістів загальною кількістю 37 чоловік. Після цього діяльність анархістів в місті практично припиняється¹³. І найбільш гучний теракт здійснив сам Д.Богров: 1 вересня 1911 р. в Київському міському театрі стріляв в Петра Аркадієвича Столипіна, прем'єр міністра і водночас міністра внутрішніх справ Російської імперії.

Чимало було випадків, коли секретні працівники поліції, що були впроваджені в анархістські групи, провокували бойовиків на проведення терористичних актів і експропріацій, а інколи і самі брали в них участь, надавали своєму керівництву відомості інколи просто фантазмагоричні для підняття свого статусу. Наприклад, секретний співробітник Брусиловський видав в м. Кременчуці Полтавської губернії двох анархістів, що були звинувачувані у розбійному нападі на булочну. З часом з'ясувалося, що револьвер для нападу анархістам

дав сам Брусиловський, його роль на суді була окреслена, як «провокатора». Начальник Полтавського жандармського управління, що проводив службове розслідування, в листі до департаменту поліції 31 березня 1908 р. дає таку характеристику Брусиловському: «це людина вкрай мерзотної поведінки, помічена у підробці кредитних білетів, і взагалі людина, здатна на всілякі шахрайські витівки. В цих вчинках був викритий не раз, але з огляду на його заявки про бажання допомогти поліції, його відпускали. У вересні місяці минулого року Брусиловський звернувся із заявою до місцевої поліції, що з'явилася ватага грабіжників і для роботи з нею йому потрібен револьвер та необхідні гроші, тому кременчуцький поліцмейстер наділив його і тим, й іншим... На суді звинувачені показали, що револьвер особисто дав їм Брусиловський. Визнані винними Попов та Деньгуба були засудженні до смертної кари через повішання, але з огляду на широкосердечні зізнання і розкаяння засуджених суд постановив клопотати перед командуючим військовим округом про заміну смертної кари десятирічними каторжними роботами»¹⁴.

Помічник начальника Бессарабського жандармського управління інформує своє керівництво, що два агенти катеринославської охоранки, які «працювали в м. Болград (зараз Одеська область – автор) в листопаді 1907 р. були ледь не головними організаторами демонстрації 27 листопада того ж року на кладовищі під час похорону самогубця гімназиста Любова, причому дії згаданих агентів мали відверто провокаційний характер»¹⁵.

У квітні 1908 р. департамент поліції був стривожений інформацією, що надійшла від співробітника Дзевановського із м. Проскурова Подільської губернії про підготовку замаху на життя германського імператора. З часом з'ясувалося, що цю сенсацію він отримав з пліток приватних розмов людей. «Надзвичайно поспішне донесення пристава Дзевановського основане лише на бажанні його будь чим відзначитися, причому ця риса помічалася в ньому постійно і раніше», – зазначалося в листі місцевого жандармського керівництва Санкт-Петербурга¹⁶.

Серед різних течій і напрямків анархістського руху, що діяли в часи першої демократичної революції, слід зазначити групи «безмотивників» і «безначальників», максималістичні основи програми яких представляють, на наш погляд, доведені до логічного кінця положення анархізму. Поштовхом до появи «безмотивників»¹⁷ послужив терористичний акт, що здійснили О.Шерешковська-Вейсбрем, Й.Бронштейн, М.Мец, С.Шашик і О.Таратута 17 грудня 1905 р. в м. Одесі, коли в результаті кинутої бомби в одно із місцевих кафе загинуло багато невинних людей¹⁸. Після цього протягом січня-лютого 1906 р. в місті відбулася ціла серія терористичних актів. 16 лютого кинули бомбу в пекарню Лернера, 20 лютого напали на будинок купця Бомзе. «Безмотивники» кидали вибухівку в козачі пікети, стріляли в городових, поліцейських. У Катеринославі анархісти підірвали вагон першого класу, в якому, на їх думку, їхали представники буржуазії¹⁹.

Не менш радикальними у своїй діяльності були «безначальники» (отримали свою назву від журналу «Безначаліє», що виходив у Парижі). Вони стверджували, що анархісти не повинні брати участь у виробництві, тому що їх праця йде на користь буржуазії, а задовольняти свої потреби можна за рахунок грабіжництва і експропріації. Вони пропонували бойовизм, підпалювання, знищення всієї буржуазії. «Беріть сокиру, зброю, косу і рогатину! Підпалюйте барські хорони, бийте станових й ісправників. Нападайте поодинці, воюйте бойовими дружинами, бийте в набат»²⁰. Головну опору вони вбачали в

безробітних і люмпен-пролетаріаті.

Групи «безначальників» діяли в Києві, Одесі, Таврійській губернії. Так в м. Севастополі анархіст Ф.Морозов організує групу «Воля серед нас». Її називали «поліцейська група», тому що терористи, переодягнувшись в поліцейську форму, здійснювали свої напади. Вони вбили кілька працівників поліції, пограбували хутір «Халіта» під Севастополем, контору в Євпаторії тощо. У середині 1907 р. поліція ліквідувала анархістську групу. Через короткий час бойова дружина, що відкололася від есерів, заявили про перехід на анархістські позиції. Група здійснила кілька експропріацій, вбивство поліцейського пристава. У жовтні 1907 р. зрадянство одного із членів групи Г.Голубева приводить до арешту 17 анархістів²¹.

У жовтні 1907 р. в м.Ромни Полтавської губернії «безначальці» здійснили вибух магазину місцевого купця Исштейна. Вбито і поранено кілька мешканців. Поліція заарештувала всіх членів групи²².

Аналізуючи тактичну сторону діяльності анархістських бойовиків, що виражалася в основному, в різних формах терору, можна зробити висновок, що ефективні дії сприяли росту популярності анархістів серед певних прошарків населення і приваблювали до них представників цих прошарків. У цьому плані анархістський терор об'єктивно був складовою частиною революційної боротьби мас проти самодержавства. Разом з тим, незважаючи на широке розповсюдження анархізму, він із самого початку ніс в собі елементи майбутнього розкладу. Терористичні акти, що проводилися проти власників і управлінців заводів і фабрик, проводило до локаутів з боку буржуазії, безробіття, що в свою чергу викликало невдоволення робітників тактикою анархістів. Велику шкоду завдало анархістському руху провокаторство, яке породжувало серед бойовиків атмосферу недовіри й підозри. Масовий терор привів до посилення репресій з боку уряду. Багато регіонів було переведено на «воєнні» положення, що давало можливість державним структурам використовувати воєнно-польову юстицію. Віра в чудодійну силу терору, невміння, а іноді і небажання правильно оцінити ситуацію, приводило до відриву анархістських бойовиків від революційного руху мас в Україні.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. –К., 2002. – С.3.

² Галкин К. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранных) // Пути революции. – 1925. – №1. – С.77.

³ Хлеб и воля. – 1904 – №9. – С.2.

⁴ Альманах. Сборник статей по истории анархистского движения в России (далі – Альманах) – Париж, 1909. – С.123–125; ДАРФ. – Ф.102., – Оп 233. – Спр. 1938 – Арк. 25; Оп. 235. – Спр. 20. – Ч.18. – Арк. 57.

⁵ Юрьев-Бик В. 1905 год в Житомире // Пути революции. 1925. – №3. – С. 77–85; ДАРФ. – Ф.102. – 1906. – Оп. 235. – Спр. 20. – Ч. 102. – Арк. 2–3.

⁶ Приложение к Буревестнику. – 1907. – №6-7. – С.12–14.

⁷ ДАРФ. – Ф.102. – 1907. – Оп. 237. – Спр. 12. – Т.1. – Ч.1. – Арк. 1–6. У лютому

1906 р. генерал Каульбарс видав розпорядження, згідно якого «... все дела о лицах виновных как в покушении, или приведении в исполнение своих преступных замыслов с помощью взрывчатых веществ или снарядов, оружия или иными способами так и изобличенных в приобретении или хранении, или изготовлении, или переносе взрывчатых веществ или снарядов с преступной целью, будут подвергнуты наказанию в административном порядке с применением смертной казни». На підставі цього розпорядження було страчено кілька анархістів і есерів-терористів. Див.: Ушеревич С. Смертные казни в царской России. – Х., 1932. – С.29, 319.

⁸ Лебеденко О.М. Анархізм в Україні. – К., 1994. – С.57–59; Анархист – 1907 – №1. – С.40.; ДАРФ. – Ф.102. – 1907. – Оп. 237. – Спр. 12. – Т. 1. – Ч. 1. – Арк. 94, 117. Тривалий час анархістам не вдавалося напасти на слід агента. Спочатку підозра впала на анархіста Дмитра Богрова, майбутнього вбивцю прем'єр-міністра Петра Столипіна. Але Багров ніякого відношення до групи С.Борисова не мав. З часом анархісти з'ясували, що агентом, що видав групу С.Борисова був Б.Чижиков – один із самих цінних агентів «особливого відділу» департаменту поліції. Його було вбито в травні 1908 р. в Женеві есером максималістом Абрамом Ривкіним.

⁹ ДАОО. – Ф.2 – Оп. 2. – Спр. 3544. – Арк. 2,3,7, 14–15, 20, 29–35; Генкин И. Среди преемников Бакунина // Красная летопись – 1927 – № 1 – С.200–201.

¹⁰ Буревестник – 1907. – №8. – С.11.

¹¹ Яковлев А. Борьба за «регистрацию» – М., 1929, – С.3-4, 59, 60, 69; ЦДДА України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр. 2440. – Арк. 56; ДАОО. – Ф. 314. – Оп.2. – Спр.146. арк. 91; Альманах. – С.151.

¹² Галкин А. Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки)// Пути революции. – 1925 – №2. – С.140–151.

¹³ ЦДДА України. – Ф.275. – Оп 1. – Спр. 2263. – Арк.29–30.

¹⁴ Овсянко О.Ф. Провокація як метод діяльності царської таємної поліції (1907–1910 рр.). – К., 2000. – С.178–179.

¹⁵ Там само. – С.179–180.

¹⁶ ЦДДА України. – Ф.276. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк.108.

¹⁷ Суть «безмотивного терору» полягала в тому що терористичні акти направляли-ся проти представників буржуазії тільки через те, що вони належали до цього класу.

¹⁸ Буревестник. – 1907. – №5. – С.12–13.

¹⁹ ЦДДА України. – Ф.102. – 1906 – Оп. 235. – Спр. 20. – Ч.95. – Арк.10; ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 3. – Спр.27. – Арк. 27, 51, 99, 187, 188.

²⁰ Безначалие. – 1905. – №2-3. – С.3–4.

²¹ Генкин И. Из воспоминаний политического каторжника (1908–1914) – Пг., 1919. – С.109–110

²² Анархист. – 1908. – №2 – С.29.